

Жороева А.Р.

**КЫРГЫЗ ЭЛ ЖОМОКТОРУНДА «АДАМ» КОНЦЕПТИСИН АЧУУДА
ЭМОЦИОНАЛДУУ-ЭКСПРЕССИВДУУ СӨЗДӨРДҮН РОЛУ**

Жороева А.Р.

**РОЛЬ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ЭКСПРЕССИВНЫХ
СЛОВ ПРИ ПОЗНАНИИ КОНЦЕПТА «ЧЕЛОВЕК»
В КЫРГЫЗСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ**

A.R. Joroeva

**THE ROLE OF EMOTIONALLY EXPRESSIVE
WORDS IN THE KNOWLEDGE OF THE CONCEPT
«MAN» IN THE KYRGYZ FOLK TALES**

УДК: 82.51

Лингвистика илиминде концепт категориясын изилдөө актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. Илимдин бардык тармактарында кандайдыр бир түшүнүккө бир жактуу аныктама берүүгө болбой тургандыгы, же берилген аныктамага кайчы пикирлердин жашашы – мыйзамдуу көрүнүш. Демекчиз, бүгүнкү күнгө чейин “концепт” терминине бирдиктүү так аныктама жок. Кыргыз элинин эл оозунда оозеки айтылып, бүгүнкү күнгө чейин сакталып келген турмуштук, кереметтүү жомоктордон эмоционалдуу-экспрессивдүү тилдик каражаттар аркылуу “Адам” концептисин ачуу үчүн “концепт” терминине да токтолуп кетүү максатка ылайык. Бул макалада «Адам» концептисинин кыргыз эл жомокторунда эмоционалдуу-экспрессивдүү сөздөр аркылуу образдардын ачылышы, башкача айтканда тилдик каражаттар менен туюндурулушу жана кээ бир колдонулуш өзгөчөлүктөрү каралат. Адам жашоосунда эмоциянын мааниси жөнүндө азыноолак маалымат берилген. Эмоциялык маанидеги сөздөр сүйлөөчүнүн байкоосун, баамын, сезүү, кабыл алуу мүнөзүн, мамилесин билдирген сөздөрдү жомоктордон мисалдар алынган.

Ключевые слова: концепт, адам, жомок, кыргыз тили, лингвистика, эмоция, экспрессия, элдик жомок, тил таануу, сөздөр.

Одним из актуальных вопросов в лингвистической науке является изучение категории концепта. Нельзя дать однозначного определения какому-либо понятию во всех областях науки, или существование разногласий к данному определению – законное явление. До сих пор нет единого четкого определения термина “концепт”. Из сохранившихся до наших дней жизненных, сказочных средств эмоционально-экспрессивных языковых средств целесообразно также выделить термин «концепт» для раскрытия концепции «человек». В этой статье рассматривается эмоционально-экспрессивная лексика, раскрывающая образы героев в кыргызских народных сказках, иными словами она показывает разнообразие и рассматривает некоторые

особенности применения языковых средств. Дана некоторая информация, рассматривающая эмоции в жизни человека. В качестве примера приведены слова из сказок с эмоциональным смыслом, выражающие наблюдение, осознание, ощущение говорящего, характер восприятия, отношения.

Ключевые слова: концепт, человек, сказка, кыргызский язык, лингвистика, эмоция, экспрессия, народная сказка, языкознание, слова.

One of the topical issues in linguistic science is the study of the concept category. It is impossible to give an unambiguous definition of any concept in all fields of science, or the existence of disagreements to this definition is a legitimate phenomenon. There is still no single clear definition of the term “concept”. It is also appropriate to single out the term “concept” for the disclosure of the concept of “man” from the extant life, fairy-tale means of emotional and expressive language means. This article discusses the emotional and expressive vocabulary, revealing the characters in the Kyrgyz folk tales, in other words, it shows the diversity and discusses some features of application of language means. Given some information, considering emotions in human life. As an example, these words from fairy tales with emotional sense, expressing the observation, the awareness, the feeling of the speaker, the nature of perception, relationships.

Key words: concept, person, fairy tale, kyrgyz language, linguistics, emotion, expression, folk tale, linguistics, words.

Макалада кыргыз элинин эл оозунда оозеки айтылып, бүгүнкү күнгө чейин сакталып келген турмуштук, кереметтүү жомоктордон эмоционалдуу-экспрессивдүү тилдик каражаттар аркылуу “Адам” концептисин ачуу үчүн “концепт” терминине да токтолуп кетүү максатка ылайык.

Лингвистика илиминде концепт категориясын изилдөө актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. Илимдин бардык тармактарында кандайдыр бир түшүнүккө бир жактуу аныктама берүүгө болбой тур-

гандыгы, же берилген аныктамага кайчы пикирлердин жашашы – мыйзамдуу көрүнүш. Демекчибиз, бүгүнкү күнгө чейин “концепт” терминине бирдиктүү так аныктама жок.

Концепт – ой жүгүртүүнүн элементи экендиги баарыбызга маалым. Мындай алып караганда, ал албетте, менталдык бирдик болуп саналат. Анткени концепт эс тутумдун негизги компоненти болуп, аң сезимде гана жашайт. Концепт тилдик каражаттарда материалдашып, тилге өтүп гана ал тыбыштык турпатка ээ болот. Концепт түшүнүгү бүгүнкү күндө лингвисттерди, философторду, психологдорду, логиктерди, ал тургай маданият таануучуларды өзүнө тартып, ал илимдерге мүнөздүү изилдөө ыкмаларын өзүнө камтып калды. Бул терминди алгач орус илимпозу С.А. Аскальдов - Алексеев 1928-жылы колдонгон. Бул окумуштуу концепти көптөгөн жандуу жана жансыз заттардын, кыймыл-аракеттердин жана кубулуштардын ойго таандык ой жүгүртүүгө болгон катышынан пайда болгон ой түзүмү катары аныктагандыгы белгиленип келет [2, 22-б.].

Учурда кыргыз тил илиминде “концепт” термини изилдөөлөрдөгү коюлган максаттарга ылайык ар башкача мааниде колдонулуп келет. Бул түшүнүктүн түзүлүшү тууралуу кеңири жана так маалыматты россиялык окумуштуулар З.Д. Попова жана И.А. Стерниндин эмгегинен алсак болот. Аталган окумуштуулардын пикири боюнча, концепт аймактык түзүлүшкө (полевая структура) ээ болуу менен курамында образды, белгилүү бир маалыматтык-түшүнүктүк ядрону жана кээ бир кошумча белгилерди камтыйт жана концепттин түзүмүндө үч базалык түзүмдү – структуралык компоненттерди (элементтерди) ажыратууга болот: образ, маалыматтык мазмун жана интерпретациялык аймак [2, 105-106-бб.]. Демек, “Адам” концептисинин сапаттарын ачууда кыргыз элинин оозеки турмуштук, кереметтүү жомокторунда эмоционалдуу - экспрессивдүү сөздөрдүн мааниси жана колдонулуш өзгөчөлүгү өзгөчө орунда. Кыргыз эл жомокторунда да адамдардын жашоо – турмушу чагылдырылып, дүйнө таанымы сиңирилип, келечек кыялдары батырылып, ой туюмдары бекемделген. Оозеки чыгармалар, анын ичинде жомоктор да эмоционалдуу-экспрессивдүү сөздөр менен шөкөттөлгөн. Тактап айтканда, бул сөздөрсүз чыгарма жаралышы эч мүмкүн эмес. Мейли оозеки чыгармалар болсун, мейли көркөм чыгармалар болсун аны көркөмдүк деңгээлге көтөрүп турган сөздөр-көркөм сөз каражаттары, эмоционалдуу-экспрессивдүү сөздөрү болуп саналат.

Ал эми эмоция (француз тилинен *emotion* – ички сезим, толкундануу жана латындан *emoveo* – дүргүтүү, толкундатуу) – организмдин сырткы жана ички

дүүлүктүргүчтөргө карата реакциясы; канааттануу, сүйүнүү, коркуу, кайгыруу, ачуулануу ж.б. сезимдердин таасиринен эмоция оң (кубануу) жана терс (кайгыруу) болушу мүмкүн [4].

Адам жашоосунда эмоциянын мааниси чоң. Ал тааным процесстери: сезүү – туюу, кабыл алуу, ой жүгүртүү ж.б. менен байланышта болот. Анын калыптанышы адамдын жашоо шарты, иш аракеттеринин жагдайы, нерв системасынын өзгөчөлүгү менен шартталат. Эмоциялык маанидеги сөздөр жаратылыштык көрүнүштөргө, нерселерге, же сүйлөмдө айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн байкоосун, баамын, сезүү, кабыл алуу мүнөзүн, мамилесин билдирген сөздөр экендиги маалым.

Учурда тил илиминде экспрессивдүүлүктүн табиятын чечмелөөдө изилдөөчүлөр образдуулук маселесине көп көңүл бура башташты. Айтайын дегеним, жөнөкөй эле сөздүн семантикалык маанисин чечмелөө образдуулук “эмоционалдуулук”, “экспрессивдүүлүк” жана “баа берүү” эле эмес экенин тааныдык. Ошондуктан, кыргыз элинин оозеки чыгармаларынан турмуштук, кереметтүү жомокторунан орун алган эмоционалдуу-экспрессивдүү сөздөрдүн кээ бир маанилерине, атап айтсам сөздүн атайын сөз жасоочу мүчөлөрдүн негизинде жана сырдык сөздөрдүн өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүгө аракет жасадым.

Тил илиминде илимпоз А.Сапарбаев сөздүн эмоционалдуу маанисине төмөндөгүдөй токтолот: Эмоционалдык маанидеги сөздөр жаратылыштык көрүнүштөргө, нерселерге же сүйлөмдө айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн байкоосун, баамын, сезүү, кабыл алуу мүнөзүн, мамилесин билдирген сөздөр болуп, өздөрү катышкан сүйлөмдүн мазмунуна ар кыл мүнөздөгү экспрессивдик, эмоционалдык маани кошот, сүйлөмдүн субъективдик мазмунун түзөт [1, 29-б.].

Кыргыз эл жомокторунда адам концептисин ачууда түрдүү эмоционалдык-экспрессивдүү тилдик каражаттар-эркелетүү, жек көрүү, өкүнүү, кубануу, сүйүнүү, кайгыруу, жактырбоо, каалоо, аёо, чочуу, шылдыңдоо, каргоо, кубаттоо ж.б. сыяктуу адамдагы ар кыл сезимдер туюнтулат. Мисалга алсак “Жээрече чечендин аялын угузуу” турмуштук жомогунда өкүнүү, чочуу тил каражаттары эмоционалдык маанидеги сөздөр колонулат. - Ой, **атаңдын көрү ай-йе!**.. Кудайдын буйругу экен, менин байбичем каза болгон экен ээ! [3, 68-б.]. Же болбосо - **Ботом**, аял кишини чакыртып кан эмне кылат экен? - деп чочуп кетет өрмөкчү аял [3, 84-б. “Акылдуу дыйкан”]. Аталган сүйлөмдөрдө **атаңдын көрү ай-йе, ботом** сыяктуу тилдик каражаттар аркылуу каармандын түрдүү иш-аракеттердеги же кырдаалдагы бир нерседен чочуу,

өкүнүү сезимдери билинет. Анан дагы таандык категориясынын биринчи жагынын **-ым** форма көрсөткүчү аркылуу уюшулган эмоционалдык маани, негизинен, эркелетүү, жакшы көрүү маанисинде да келерин илимпоз А.Сапарбаев белгилеп көрсөткөн. Эмоционалдык маанинин ушул түрү кыргыз тилинде, анын оозеки жана көркөм адабий чыгармаларда, оозеки кепте өтө активдүү колдонулат. Мындай ыкма менен уюшулган эмоционалдык маанидеги сөздөр жек көрүү, мыскылдоо, санаркоо сыяктанган маанилерди да билдирет [1, 30-б.]. Муну кыргыз эл жомокторунан бир топ мисалдар менен далилдөөгө аракет жасайлы.

Бали, каным, али ошонунузду унутпай жүргөнүңүзгө ырахмат! – дешти аны уккан адамдар [3, 100-б.]. Мында **-ым** мүчөсү аркылуу эмоционалдык маани канга болгон алкоо, ыраазы болуу, жакшы көрүү маанисинде сезимдер берилип, анын сабырдуулук мүнөзү ачылганын байкоого болот. Ошондой эле: - Каным, сөзүңүз эки болбосун, “тактымды кой, таажымды кой, башка сүйгөнүңдү ал” дедеиңиз эле, аны так аткардым. Тактыңызды, таажыңызды калтырдым, анадан башка сүйгөнүм сиз экенсиз, мына сизди алып келдим. Башка эч нерсе алганым жок, - дейт аялы [3, 104-б.]. Сүйлөмдөгү “тактымды кой”, “таажымды кой”, “башка сүйгөнүңдү ал” деген сөз айкаштары аркылуу кандан да аялы акылдуу, чечкиндүү сапаттарга экендиги ээ экендигин билсек болот. Же болбосо, “Обозгердин кызы” жомогундагы “Ээ, балам, кайдан жүрөсүң? Эрдиң кеберсиген, этегиң түрүлгөн, кантсе да ыраак жерден келаткан баласың го? - деп сурайт чал [3, 105-б.]. Мисалдагы “эрдиң кеберсиген”, “этегиң түрүлгөн” деген сөз айкаштары менен жигиттин “ат арытып, жол карытып” алыстан чарчап-чалыгып, көп кыйынчылыктарга туш болуп, ач калып келген жигиттин сырткы келбети ачылат. Ушул эле аталган жомоктон адамдын кейүүсү, өкүнүүсү “кокуй” сырдык сөзү менен адамдын чочуп кеткени көз алдыбызга образдуу чагылат. Алсак, “- Оо, **кокуй**, сен аны алалбайсың, - дейт чал баланы тойгузгандан кийин” [3, 106-б.]. Ал эми –

Айланайын атаке, бизди аркы өйүзгө чыгарып коюңузчу, - деп суранды Мээр

– **Атаганат**, жыгачтыгы болбосо, Мээр деп айтсам боло турган экен, - деди.

– **Ай**, атандын көрү, буларга дагы эмне кылсам экен, - деген жеке таз ойлонуп калды.

– **Өх**, эми эс алып, биротоло айыктым окшойт, - дейт кадимкисиндей [3, 52-63-бб.]. Сырдык сөздөр фонетикалык жактан музыкалуу, ыргактуу, ритмикалуу келет да, адам баласынын ички дүйнөсү аркылуу берилүүчү ички ой-сезимдин бардыгын билдирүүгө жөндөмдүү. Мисалдар тастыктап тургандай “кокуй” сөзү адамдын чочуп кеткени, “айланайын” сөзү аркылуу жакшы көрүп калып жалынып-жалбаруусу, “атаганат”, “ай”, “өх” деген сырдык сөздөрүнөн болсо адамдын өкүнүүсү, бир нерсеге жетпей калуусу, кейүүсү, бир аз кубануусу көз алдыбызга образдуу чагылды.

Албетте, кыргыз элинин оозеки чыгармалары – көөнөрбөс руханий байлык, азык. Андан элдик баалуу таалим-тарбия алынат. Жомоктордо кеңири орун алган эмоционалдуу-экспрессивдүү сөздөрдүн табиятын ачууда эмоционалдык маанидеги сөздөрдүн ичинен сөздүн кээ бир сөз жасоочу мүчөлөр жана сырдык сөздөр менен чектелип калбастыгын билебиз. Мында жомоктордо орун алган сезим-туюм сөздөрү жөнүндө азыноолак гана сөз кылганга аракет жасадык. Изилдөөдө дагы көптөгөн илимий булактардын изи жатары шексиз.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинин жомокторунда эмоционалдуу-экспрессивдүү сөздөрү абдан жыш орун алгандыгы маалым. Жомоктордо ички сезим-туюмдарды берүүчү сөздөрдүн жыштыгы каармандардын образдарын ачып берүүдө, башкача айтканда “Адам” концептисинин толукталып ачылышына чоң шарт түзөт.

Адабияттар:

1. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. - Бишкек, 1997. - 519 б.
2. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. - Москва: АСТ: Восток-Запад, 2007. - 314 с.
3. Кыргыз эл жомоктору. - Бишкек, 2016. - 390 б.
4. “Кыргызстан” Улуттук энциклопедия: 7-том. / Башкы редактору Ү.А. Асанов. - К.97. - Б.: “Кыргыз энциклопедиясы”, 2015. - 832 б.